

خصلتهای دراماتیک شعر «پروین»

محمد رضا محمدی نیکو

برای مقدمه این نوشتار، به بررسی پیشینه نمایشنامه‌نویسی و نمایش منظوم در ایران نیازی نیست، زیرا در این باره می‌توان یکر است به منابع اصلی رجوع کرد. اما ناچاریم یادآور شویم که آغاز درام‌نویسی در ایران به اواخر دوره قاجار و سپس مشروطیت باز می‌گردد و به هر صورت باید آشنایی ایرانیان با نمایشنامه‌های اروپایی و اجرای آنها در ایران را ابتدای نمایشنامه‌نویسی و درام در این سرزمین دانست. (۱)

در کنار نمایشها و درامهایی که پدید آمد، می‌توان ظهور خصلتهای دراماتیک را در پاره‌ای آثار شاعران باز جست. اگرچه تک و توک در آثار گذشتگان نیز چنان خصلتهایی یافت می‌شود، اما بسیار اندک است و درست‌تر آن است که ظهور و رشد این خصلتها را در شعر شاعران مشروطه به این سو، متأثر از هنر درام بدانیم.

یکی از بهترین نمونه‌ها، منظومه افسانه، از مرحوم «نیمایوشیج» است. این منظومه که سروده ۱۳۰۱ هـ. ش است، دیالوگهایی نمایشی را روبروی ما قرار می‌دهد. دو شخصیت یکی «عاشق» و دیگری «افسانه» - هر کدام از زبان خود سخن می‌گویند:

عاشق: تو یکی قصه‌ای؟

افسانه: آری آری

قصه عاشق بی‌قراری

ناامیدی، پر از اضطرابی

که به اندوه و شب زنده‌داری

سالها در غم و انزوا زیست

همین حالت را بعداً در آثار دیگر «نیما» مثل مرغ آمین هم می‌بینیم که در آنجا دیالوگها بین مرغ و مردم رد و بدل می‌شود:

... مرغ می‌گوید: جدا شد نا درستی

خلق می‌گویند: باشد تا جدا گردد

مرغ می‌گوید: رها شد بندش از هر بند، زنجیری که برپا کرد

خلق می‌گویند: باشد تا رها می‌گردد

مرغ می‌گوید: به سامان باز آمد خلق بی‌سامان.

دیالوگسازی یک خصلت دراماتیک است که این‌گونه خود را در شعر نی نمایانده. از مشروطه تا امروز می‌توان این‌گونه خصلتها را در شعر بسیاری شاعران از جمله «پروین اعتصامی» باز یافت.

در شعر «پروین» سه خصلت دراماتیک عمده می‌توان یافت:

یکم - شخصیت سازی:

در صنایع بدیع فارسی از استعارهٔ مکنیه سخن رفته است. استعارهٔ مکنیه

است که برخلاف استعارهٔ مصرّحه، مشبّه به را حذف کنند و مشبّه را بیآورند،

به همراه نشانه‌ای از مشبّه به.

عمرها در کعبه و بتخانه می‌نالد حیات تا ز بزم عشق یکدانه‌ای راز آید بر

«اقبال لاهور»

در این بیت «حیات» به صورت استعارهٔ کنایه‌ای به کار رفته است، زیرا

را تشبیه به آدمی یا عابدی کرده که سالها در کعبه و بتخانه ناله و زاری می‌آید

تا سر انجام دعایش مستجاب شود و دانای رازی به جهان آید. مشبّه به که آدم

عابد است، حذف شده و مشبّه یعنی «حیات» آورده شده، به همراه نشانه‌های

مشبه که «عمر» و «نالیدن» هستند. البته در استعاره مکنیه، مشبه می‌تواند انسان، جانوران، گیاهان و حتی اشیای بی‌جان باشد.

استعاره مکنیه را گاهی با «تشخیص» که از صنایع بدیع عرب است، یکی می‌دانند و نیز مرادف Personification انگلیسی می‌شمارند، در حالی که «تشخیص» و Personification دامنۀ محدودتری از استعاره مکنیه دارند و مشبه این دو نوع - همچنان که از نام شان برمی‌آید، فقط انسان قرار می‌گیرد. در واقع «تشخیص» و Personification فقط بخشی از استعاره مکنیه هستند. مراد ما در اینجا تنها همان بخش از استعاره مکنیه است که مشبه به آن انسان است. بعبارت دیگر «تشخیص» در شعر «پروین» را بررسی می‌کنیم.

آشکار است که تشخیص و شخصیت‌سازی در شعر، با شخصیت‌پردازی در نمایش از زمین تا آسمان فرق دارد. در «تشخیص» ما با یک تشبیه سروکار داریم، اما در شخصیت‌پردازی سخن از آفریدن شخصیتی است به عنوان یک کاراکتر، یعنی انسانی با همه جزئیات. «شکسپیر» در آفریدن «هملت»، کاری به تشبیه و استعاره ندارد، بلکه انسانی خلق می‌کند با همه ابعاد وجودی یک انسان و حتی در بعضی خصایل، دقیق‌تر و کامل‌تر از یک انسان.

می‌توان پرسید اگر چنین تفاوتی بین «تشخیص» و شخصیت‌پردازی وجود دارد، پس اصلاً بحث بر سر چیست؟ برای پاسخ بدین سؤال به مطالبی که پیشتر گفته شد باز می‌گردیم. درباره استعاره مکنیه گفتیم که آوردن مشبه است به جای مشبه به، با همراهی نشانه و علامتی از مشبه به. درباره «تشخیص» نیز می‌گوییم که انسان نمودن (۲) یک شیء یا یک مفهوم است به وسیله بخشیدن صفات انسانی بدو. چه سخن گفتن باشد، چه سکوت، چه خشم و چه مهر. حال اگر شاعر به جای آوردن یک نشانه از نشانه‌های مشبه به، چند نشانه، یا به جای یک صفت انسانی، چند صفت بیاورد؛ شخصیت‌سازیش گسترش می‌یابد و به کاراکترسازی

نزدیک می‌شود.

در اینجا نکته‌ای دربارهٔ تمثیل نیز باید گفت. «مرحوم علی اصغر حکمت در کتاب نفیس «امثال قرآن» می‌گوید: «اگر تشبیه و تمثیل با شرح و تفصیل با فروع و زوائد چند بیان شود به صورت حکایت از زبان حیوانات و نباتات احجار و امثال آن اخذ شود که وقوع آن حکایت در خارج محال باشد، آن را عربی تمثیل و یا مثل و به فرانسه Fable گویند.» (۳)

در این نقل قول تمثیل به دو معنا آمده: نخست - به معنی تشبیه. دوم - معنی نقل حکایتی از زبان حیوانات و نباتات و احجار، که Fable نام دارد.

فابل همان تمثیل حیوانی است که «کلیله و دمنه» نمونه بارز آن است «فابل... در مفهوم جدید و دقیق‌تر عبارت است از حکایتی کوتاه - چه به نظر چه به نثر - که به قصد انتقال یک درس اخلاقی یا سودمند گفته شده است. این حکایت اخلاقی شخصیتها اغلب حیواناتند، اما اشیای بی‌جان، انسانه خدایان نیز ممکن است در آن ظاهر گردند.» (۴)

بدین ترتیب می‌توان گفت که اغلب حکایات «پروین اعتصامی» فابل است. در آنچه که از امثال قرآن نقل کردیم، گفته شده بود تشبیهی که شاخ و برگ بگیرد، فابل خوانده می‌شود. اکنون بر این نکته می‌افزاییم که قسمتی از شاخ و برگ دادنها، همان شخصیت‌سازی است.

صفات انسانی را که به غیر انسان نسبت داده می‌شود، بر حسب اهمیت می‌توان تقسیم‌بندی کرد به:

الف - نطق: «ارسطو» صفت میزۀ انسان از حیوان را نطق می‌داند. پس حیوان - و حتی هر موجودی - که سخن بگوید، انسان است. در تمثیل این صفت بارزتر از هر صفت دیگر «انسان نمایانه» است. بسیاری از خصایل دیگر دروغ، غیبت، سخن چینی و حتی سکوت، از این یک صفت ناشی می‌شوند.

ب. حالات، عواطف و افعال: بدون هیچ احضا و استقرایی می‌پندارم که در تشخیص، صفات دیگر انسانی بیشتر از نطق به کار گرفته‌اند.

در اشعار «پروین» جمع این هر دو وجود دارد. فی‌المثل در قطعهٔ آیین آینه(۵)، شانه و آینه هر دو باهم سخن می‌گویند. در عین حال آینه موجودی است با طالعی سعد و فرخنده، ولی شانه زحمتکش و نگونبخت است و به شغل آرایشگری هم می‌پردازد. در قطعهٔ دکان ریا(۶)، روباه فردی رباکار است و ماکیان موجودی ساده دل و ابله. در قطعهٔ دیدن و نادیدن(۷)، «مژگان» فردی طاعن و لائم است و «دیده» پاسبانی هشیار و بیدار.

«پروین» در پرورش شخصیت‌های خود، به روان‌شناسی آنها نیز می‌پردازد و این دقت و بصیرت، بر لطف آثار او بسی می‌افزاید. در قطعهٔ پیام گل(۸)، گل از آب روان خواهش کند که به بلبل پیام برد که گل منتظر است تا در آبی و او را ببوی. در اینجا عشوهٔ معشوقی در کار است و گل با بلبل به مواجهه سخن نمی‌گوید، بلکه دیگری را پیغامبر می‌کند. پیغامبرش نیز دیندی است: آب روان، پیداست که زلالی و روانی آب جوی، چه لطف و صمیمیتی به پیغام گل خواهد بخشید! همچنین گل از آب خواهش می‌کند که اگر بلبل به خاک افتاد، غبار از پرورالش بشوید و بدین گونه عشق متقابل خود را نیز افشا می‌کند.

در قطعهٔ «برگ گریزان»(۹) وقتی باد خزان می‌وزیدن می‌گیرد، برگگی کوچک فرو می‌افتد و با شاخه، عتاب می‌آغازد که چرا مرا از دست نهادی. اما پیش از اینکه التادن برگ را بگوید، نشان می‌دهد که چگونه برگ کوچک خود را در میان شاخه‌ها پنهان می‌کند و می‌پندارد این‌گونه دست خزان بدو نخواهد رسید.

«پروین» با ظرافتی مینیاتوری سخنان و حالات شخصیت‌های خود را می‌پردازد و در بیان حالات و یا نقل سخنانش ناگفته‌ای نمی‌گذارد.

دوم - ایجاد وضعیتهای دراماتیک:

وضعیت دراماتیک، زمینه ایجاد درام است. مثلاً انبار باروتی منتظر یک جرم است. این وضعیتی است که حادثه، ناگزیر از دل آن طلوع خواهد کرد، از در «اتلوی» سیاهپوست با «دزد مونا» سفید پوست در شرایط نامساعد اجنماع یک وضعیت دراماتیک است و باید در پی آن، منتظر یک حادثه بر در «انتیگنه سوفوگل» و بربرو شدن انتیگنه با دستوری کرئون، مبنی بر اینکه چند برادر انتیگنه نباید به خاک سپرده شود، یک وضعیت است.

در آثار «پروین» ما با چنان وضعیتهایی روبرو نیستیم اما شاعر با فرار در شخصیت و افشای تضاد آنها یک وضعیت شاعرانه نمایشی ایجاد می‌کند رودرروی تبر با سپیدار (۱۰)، پایه و دیوار (۱۱) مردمک و مؤگان (۱۲)، دل طناب (۱۳)، زاغ و کبوتر (۱۴)، سر و سنگ (۱۵)، سلیمان و ملخ (۱۶) خواستگاری باز از مرغ خانگی (۱۷)، رفتن گربه به دیدار موش و دعوت او دوستی (۱۸)، پیغام گرگ به سگ گله که بره‌ای برای ما بفرست (۱۹)، خفا چوپان، غافل از اینکه گرگی در کمین است (۲۰) و بسته شدن راه مست به ور محتسب (۲۱)، همه و همه از همان آغاز، نوید ماجراها و حادثههایی را می‌دهند. پاره‌ای از این وضعیتها و شخصیتها، سابقه‌ای در ادبیات دارند. مثل رودرر مست و محتسب، گربه و موش، سلیمان و ملخ و... اما بسیاری از آنها زاده تا خود «پروین» هستند و بی‌سابقه، مثل سر و سنگ، مؤگان و مردمک پایه و دپ و ماش و عدس.

جهان‌بینی «پروین» به نوعی مبتنی بر تضاد است. تضاد بین همه اشیایی تاکنون آنها را واحد می‌دانسته ایم، مثل دلو و طناب. او با کشف اختلا پنهانی که بین این داستان قدیمی وجود دارد، آنها را در یک صحنه نمایش رودرر قرار می‌دهد و از دل این برخورد، یک نکته اخلاقی استخراج می‌کند.

پایه و دیوار تاکنون متمم و مکمل هم بوده‌اند و دوستی سابقمداری برایشان تصور می‌شده است، اما «پروین» دیوار را وامی‌دارد که سرخود پسندی بردارد و گردن تکبر برافرازد و بگوید منم که همه کس در پناه من ایمن می‌نشینند، اگر شاه و اگر گدا. منم که در همه بره‌ها و بارانها پایدار ایستاده‌ام و منم که منم تا پایه‌ سر بزیز و خاکسار به خشم آید و او را هشدار دهد که این قدر به خویش مناز. همه سنگینی تو به روی من است و اگر پایه‌ای نباشد، دیواری هم نخواهد بود. آن‌گاه شاعر حکیم، از پس صحنه پیش می‌آید و نتیجه می‌گیرد که در جهان، هر کس را وظیفه و علمی است و هر نقطه، پرگاری دارد و هر پرگار، دایره‌ای و همه هستند که همه هستند.

«پروین»، مادرانه و پرعظولت، اجازه می‌دهد که دوستان صمیمی دیرین، سر به دامان مهربان او بگذارند و ناگفته‌های قدیم خود را باز گویند و درد دل‌های خود را در میان بگذارند. در دست او سوزن از نخ گله می‌کند و نخ از سوزن و سرانجام رقتی هر دو حرف‌های خود را زدند، با پند مادر در می‌یابند که هر توانایی نیازمند ناتوانان است و باید باهم مهربان باشند. (۲۲)

سوم - گفتگوی دراماتیک:

گفتگوی دراماتیک، مهاجم است. گفتگویی است که سکوت نمی‌طلبد، بلکه به پاسخ دامن می‌زند، همچون موج، موج گفتگوهای بعدی را به همراه می‌آورد. نوعی عمل است، زیرا شخصیت‌های نمایش، بسیاری اوقات از این طریق رودررو قرار می‌گیرند. بد نیست نمونه‌ای بیاریم. به این قسمت از نمایش پدر اثر استریندبرگ (۲۳) دقت کنید:

سرهنگ: یک کلمه دیگر راجع به حقایق می‌خواهم بگویم. آیا تو از من

منزجری؟

لورا: بله، هر وقت تو برتری و مردی خودت را می‌خواهی به من تحمیل کنی.

سرهنگ: پس تو مخالف جنس مردی؟ اگر اینکه می‌گویند بشر از میمون به وجود آمده است، حقیقت داشته باشد، لابد ما از دو نوع مختلف به وجود آمده‌ایم. ما ابدأ مثل هم نیستیم.

لورا: مقصودت از این حرف چیست؟

سرهنگ: من می‌دانم که در این جنگ و پیکار، یک نفر باید مغلوب شود.

لورا: کدام یک؟

سرهنگ: کسی که ضعیف‌تر است البته.

لورا: و حق با کسی است که قوی‌تر است.

سرهنگ: البته، برای اینکه قوی‌تر است.

لورا: پس حق با من است.

سرهنگ: مگر میدانی که قدرت در دست تو است؟

لورا: بله، قدرت قانون و این همان قدرتی است که با آن فردا تو را تحت

نظارت خودم می‌گیرم.

سرهنگ: تحت نظارت؟

لورا: آن وقت می‌توانم بچدام را همان طور که دلم می‌خواهد، بدون اینکه به

خیالات و تصورات موهوم تو گوش بدهم، تربیت کنم.

سرهنگ: اگر من نباشم چه کسی مخارج تعلیم و تربیت او را خواهد داد؟

لورا: حقوق تقاعد تو.

در این قسمت سرهنگ می‌خواهد بگوید من قوی‌ترم اما لورا، همسر سرهنگ، قانون

را در مقابل او قرار می‌دهد.

سرهنگ قدرت مالی خود را به رخ می‌کشد ولی لورا حقوق تقاعد سرهنگ را

پیش می‌کشد. کشمکش دو نیرو که هر کدام می‌کشند قدرت بزرگتری را در

مقابل حریف قرار دهند، دیالوگی مهاجم و نمایشی الهیده است.

دیالوگهایی این گونه در تاریخ ادبیات ما کم نیستند، گفتگوی لرهاد یا خسرو پرویز در منظومه «خسرو و شیرین نظامی» نمونه‌ای برجسته است. (۲۴)

«پروین» نیز در بسیاری از گفتگوهای قطعاتش چنین دیالوگهایی می‌آفریند. قطعاتی مثل «دزد و قاضی» و «مست و هوشیار»، ارج قدرن او در چنین آفرینشهایی است. در قطعه «دزد و قاضی»، قاضی، دزد را به بدکرداری متهم می‌کند ولی دزد، قاضی را به کنایه منافق می‌نامد. قاضی می‌کوشد مع دزد ر بگیرد و او را به اعتراف ناگزیر کند ولی دزد، خود را همکار قاضی معرفی می‌کند.

گفت قاضی: کاین خطاکاری چه بود؟ دزد گفت: از مردم آزاری چه سود؟
گفت: بد کردار را بد کیفر است گفت: بد کار از منافق بهتر است
گفت: هان! برگوی شغل خویشتن گفت: هستم همچو قاضی راهزن
باقی ابیات را بدون توضیح می‌آوریم. ببینید چه گفتگوهای مهاجم و متهم کننده‌ای رد و بدل می‌شود. این عین عمل نمایشی است:

گفت: آن لعل بدخشانسی چه شد؟ گفت: می‌دانیم و می‌دانی چه شد
گفت: پیش کیت آن روشن نگین؟ گفت: بیرون آر دست از آستین
می‌زنم گر من ره خلق، ای رفیق! در ره شرعی تو قطاع الطریق
قطعه «مست و هوشیار»، بی‌تردید از شاهکارهای گفتگو در ادب فارسی است.

محتسب مستی به ره دید و گریباناش گرفت
مست گفت: ای دوست! این پیراهن نیت
از همان اول مست در مقابل محتسب، او را متهم می‌کند که با انسانها مثل حیو رفتار می‌کند.

گفت: مستی، زان سبب التان و خیزان می‌روی
گفت: جرم راه رفتن نیست، ره هموار نیست

و بدین گونه مست ویرانیهای ظاهری اجتماع را به رخ می‌کشد:

گفت: می‌باید تو را تا خانه قاضی برم

گفت: رو صبح آی، قاضی نیمه شب بیدار نیست

محتسب قدرت قانون را پیش می‌کشد و مست، غفلت قاضی را:

گفت: نزدیک است والی را سرای، آنجا شویم

گفت: والی از کجا در خانه خمار نیست؟

و در واقع چون مست، خود در میخانه بوده و اکنون از آنجا آمده است، به کنایه می‌گوید که او بهتر می‌داند که هم اینک چه کسانی در خانه خمار هستند و شاید که والی را هم آنجا دیده باشد!

پس از چند گفتگو، محتسب احساس عجز می‌کند و ناچار، نقاب بر می‌دارد و چهره واقعی خود را نشان می‌دهد:

گفت: دیناری بده پنهان و خود را وارهان

گفت: کار شرع کار درهم و دینار نیست

و در اینجا مست قوی‌ترین چهره قدرت را رودرروی محتسب قرار می‌دهد که همانا قانون خداوندی است.

البته همه قطعات «پروین» چنین گفتگوهای نیرومندی ندارد. در آنها غالباً یک دیالوگ عمده و اصلی وجود دارد. دو شخصیت روبروی هم می‌ایستند.

اولی تمامی سخن خود را در ضمن چند بیت می‌گوید و دومی هم در چند بیت پاسخ می‌دهد. چرا که «پروین» فی‌الواقع در صدد آفریدن نمایش نیست و از دیالوگ به عنوان یک عنصر کناری استفاده می‌کند. فی‌المثل در قطعه «کعبه دل» که از زیباترین آثار «پروین» است، کعبه در ضمن بیت و سه بیت، شرح کشفی در ثنای خود می‌دهد و خود را می‌ستاید که من خانه خدایم و دست ابراهیم خلیل مرا بر الراشت و اساس ارشاد خلق منم و عرشیان برگرد بام من پرواز می‌کنند...

در پاسخ او کعبه دل آهسته می‌خندد و در ضمن بیست بیت، کبریایی می‌ورزد که تو هر چه هستی چیزی جز آب و گل نیستی و من که کعبه دلم پیوسته از تو عزیزترم. ابراهیم خلیل تو را ساخت ولی مرا دست خداوند بنا نهاد. تو از خاکسای من از جان پاک، تو خانه‌ی خدایی و من خانه‌ی خاص خدا.

*

جز سه خصلت مهمی که برشمردیم، خصایل دیگری را نیز می‌توان در شعر «پروین» یافت که رنگ و بوی دراماتیک دارند، مثل «تقدیر گرایی».

چون این خصلت در همه آثار «پروین» عمومیت ندارد و «پروین» گاهی به جبر و گاهی به اختیار معتقد می‌شود و نیز از آن رو که تقدیر گرایی یک ویژگی تراژیک است - نه به معنی عام، دراماتیک - بدان نمی‌پردازیم.

در پایان، ابیات نخستین قطعه‌ای را که آن شاعر نیک اندیش و نیک گفتار برای سنگ مزار خود سرود، می‌آوریم که حسن ختام باشد و ملح کلام.

اینکه خاک سیهش بالین است اختر چرخ ادب «پروین» است
گرچه جز تلخی از ایام ندید هرچه خواهی سخنش شیرین است
صاحب آن همه گفتار امروز سائل فاتحه و یاسین است (۵)

پاورقیها:

- (۱) بحث تمزیه و شبیه خوانی شیرین کاریهای دلکشان و بسفرگان، درباری به کنا
- (۲) معنی دقیق «نمودن» مورد نظر است.
- (۳) امثال قرآن، علی اصغر حکمت، انتشارات کانون معرفت، ص ۴.
- (۴) رمز و داستانهای رمزی، دکتر تقی‌پور نامداریان، شرکت انتشارات علی و فرهنگ، چاپ اول، ص ۱۱۵.
- (۵) دیوان «پروین اعتصامی»، ناشر ابوالفتح اعتصامی، چاپ هفتم، ص ۷۶.
- (۶) همان، ص ۱۳۱.

- (۷) همان، ص ۱۳۸.
- (۸) همان، ص ۱۰۳.
- (۹) همان، ص ۹۳.
- (۱۰) همان، ص ۱۲۲.
- (۱۱) همان، ص ۱۰۱.
- (۱۲) همان، ص ۱۳۸.
- (۱۳) همان، ص ۱۵۰.
- (۱۴) همان، ص ۱۵۴.
- (۱۵) همان، ص ۱۲۳.
- (۱۶) همان، ص ۱۲۰.
- (۱۷) همان، ص ۱۸۳.
- (۱۸) همان، ص ۱۹۰.
- (۱۹) همان، ص ۱۲۴.
- (۲۰) همان، ص ۲۱۰.
- (۲۱) همان، ص ۲۴۱.
- (۲۲) همان، ص ۱۰۷.

- (۲۳) نمایشنامه پدر، اثر اگوست استریندبرگ، ترجمه دکتر مهدی فروغ، ناشر دکتر مهدی فروغ، ص ۷۹.
- (۲۴) نخستین بار گفتش: «از کجایی؟» بگفت: «از دار ملک آشنایی»
 بگفت: «آنجا به صنعت در چه کوشند؟» بگفت: «انده خرنه و جان فرورشد»
 بگفت: «از دل شدی عاشق بدین سان؟» بگفت: «از دل تو می گویی، من از جان»
 بگفت: «اگر کسش آرد فراچنگ...؟» بگفت: «آهن خورد، ور خود بود سنگ»
 بگفت: «در غمش می ترسی از کس؟» بگفت: «از محنت هجران او، پس»
- (۲۵) بخشی از توضیح وضعیت و گفتگوی دراماتیک را مرهون افادات شفاهی استادم خسرو حکیم رابط، هستم که سپاس خود را ابراز می دارم.